

**«ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ», «ՂԱՐԱԲԱՂ», «ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂ»
ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Վերջին շրջանում շատ հաճախ թե՛ առօրյայում և թե՛ մամուլում ու գիտական գրականության «Ղարաբաղ» անվանումն օգտագործվում է որպես «Արցախ» անվան հոմանիշ, ինչն այնքան էլ ճիշտ չէ:

«Ղարաբաղ» անունը սկսվել է օգտագործվել XIV դարից, որպես Արցախ և Ուտիք աշխարհների հավաքական անվանում: «Ղարաբաղ» տեղանվան առաջին հիշատակություններից մեկը մենք հանդիպում ենք վրաց «Քարթլիս Ցխովրեբա»-ի այն աշխատության մեջ, որը պատմում է Գեորգի Լաշայի թագավորությունից (XIII սկիզբ) մինչև Գեորգի Պայծառի ժամանակը¹:

«Ղարաբաղ» տեղանվանը մենք հանդիպում ենք նաև պարսիկ ժամանակագիր Համդալլահ Ղազվինիի «Հավաքունն պատմություն» աշխատության մեջ, որը գրվել է XI դ. առաջին կեսին, իսկ հիշյալ տեղանունն էլ մտնում է 1334-1344 թթ. դեպքերը նկարագրող հատվածի մեջ: Բացի Համդալլահ Ղազվինիից «Ղարաբաղ» տեղանվան մասին հիշատակում են XIV -XV դդ. պարսիկ այլ ժամանակագիրներ²:

Հայ պատմագիրներից «Ղարաբաղ» տեղանունը հիշատակում է Թովմա Մեծոփեցին: XVI դ. վերաբերող աղբյուրներից մեկում «Ղարաբաղի» փոխարեն հիշատակված է «Սեաւ այգի»³: «Ղարաբաղ» տեղանվան բացատրությունը լեզվաբանության մեջ տեղիք է տվել մի շարք բացատրությունների: Նախկինում տարածված է եղել այն տեսակետը, որ այս տեղանունը կազմված է թուրքերեն «կարա, դարա» (սև) և

¹ Բ. Ուլուբաթյան, Խաչենի իշխանությունը 10-14-րդ դարերում, Երևան, 1976 թ. էջ 40:

² Նույնի, էջ 41:

³ Մ. Եպս. Բարխուդարյանց, Աղուանից երկիր և դրացիք, Արցախ, Երևան, 1999 թ., էջ 160:

«բաղ» (այգի) արմատներից: Ըստ մի շարք հետազոտողների այն ծագել է պարսկական աշխարհագրական անվանակարգի հողի վրա. ի տարբերություն հարթավայրային մասի, որն անվանվում էր Բաղ-ի Սաֆիդ (Սպիտակ այգի) երկրամասի լեռնային մասն սկսել է անվանվել Բաղ-ի Սիախ, որը թրքալեզվական իմաստավորմամբ վերափոխվել է Կարաբաղի (Սև այգի)¹: Ըստ Կովկասի տեղանունները ուսումնասիրող Կ. Գանի «կարա» արմատը նշանակում է նաև «թանձրախիտ», «մուգ կանաչ»²:

Ըստ Բ. Ուլուբաբյանի՝ «կարա»-ի մեջ պետք է տեսնել ոչ միայն «սև» իմաստը, այլև այդ բառի երկրորդ շատ տարածված բովանդակությունը՝ «մեծ»:

Գիշտ է, «Ղարաբաղ» անվան ծագման վերաբերյալ գիտական բանավեճերը շարունակվում են և վերջնականորեն հաստատված կարծիք դեռևս գոյություն չունի, սակայն ակնհայտ է, որ այդ անվանումն օգտագործվում է զանազան փոփոխակներով: Հրապարակված գիտական պատմական գրականության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ «Ղարաբաղ» անվանումն օգտագործվում է հիմնականում երեք իմաստներով.

1. Լայն- այն ընդգրկում է Հայկական բարձրավանդակի գրեթե ամբողջ հյուսիս-արևելյան հատվածը, որի հյուսիս-արևելյան սահմանը Կուր գետն է, իսկ հարավ-արևելքում՝ Արաքսի հովիտը: Ըստ Լեոյի. «Ղարաբաղը համապատասխանում է Մեծ Հայքի նահանգներից Ուտիքի մի մասին, ամբողջ Արցախին և Սյունիքի մեծագույն մասին...Ղարաբաղին կցված է և Միլի տափաստանը, որը կոչվում է և Ղարաբաղի տափաստան»³: Սահմեղական հեղինակներից Սիրզա Ջամալ Ջևանշիրը նույնպես Ղարաբաղի սահմանները նշում է հիմնականում Լեոյի նշած սահմաններով. «Ինչպես գրված է հին պատմական աշխատություններում, Ղարաբաղի վիլայեթի սահմանները հետևյալներն են՝ Արաքս գետը, Խուդափերիհի կամուրջից մինչև Կարմիր կամուրջը, արևելքից՝ Կուր գետը: Ղարաբաղի

¹ П. М. Мурадян, История-память поколений, Ереван, 1990, стр. 76.

² К. Ган, Опыт объяснений географических названий, Тифлис, 1909, стр. 70.

³ Լեո, Ղարաբաղ, Աթենք, 1990, էջ 7:

հյուսիսային սահմանը համարվում է Գերան (Կուրակ) գետը, արևմուտքից՝ Ղարաբաղի բարձր լեռները...»¹:

2. Միջին – ընդգրկում է Ղարաբաղի լեռնային մասը. մեծ մասամբ Խամսայի մելիքությունները, որոնց սահմանները, ըստ պատմական աղբյուրների, ձգվում է Արաքսից մինչև Կուր գետը: Ղարաբաղի լեռնային մասը ընդգրկում է Դիզակի, Վարանդայի, Խաչենի, Ջրաբերդի և Գյուլիստանի մելիքությունները: Ռուս հայտնի ռազմական պատմաբան Վ.Պոտտոն Ղարաբաղի Լեռնային մասը համարում է Սյունիք²:

3. Նեղ - այն համապատասխանում է նախկին ԼՂԻՄ տարածքին: Սկսած 1923 թվականից, երբ կազմավորվեց ԼՂԻՄ-ը Լեռնային Ղարաբաղ, սկսեցին անվանել այդ վարչաքաղաքական միավորը, որը այնքան էլ ճիշտ չէ: Լեռնային Ղարաբաղ անվան տակ հասկացվում էր ավելի մեծ տարածք, քան ԼՂԻՄ-ը:

Փաստորեն, «Ղարաբաղի խանություն» և «Լեռնային Ղարաբաղ» հասկացությունների տակ պետք է նկատի ունենալ Ղարաբաղի որոշ հատվածը: Ըստ ռուս հետազոտող Ի. Սեգալի՝ մինչև Ղարաբաղի խանության կազմավորումը Ղարաբաղի սահմաններն են եղել հարավում՝ Արաքսը, արևելքում՝ Ջավաթ գյուղը, որի մոտակայքում՝ ղարաբաղյան լեռները: Ղարաբաղի խանության կազմավորումից հետո նրա մեջ մտնում էին հետագայի Ջևանշիրի, Շուշիի, Ջեբրաիլի գավառները և Ջանգեզուրի գավառի մի մասը: Ղարաբաղի հյուսիսային հատվածը մտնում էր Գանձակի խանության մեջ³:

Ղարաբաղի խանությունը կազմավորվել է Ղարաբաղի որոշակի հատվածում և նախապես ընդգրկել է իր մեջ Դաշտային Ղարաբաղի մի հատվածը և Շուշին: Ասել է, թե սկզբնապես Ղարաբաղի խանությունը ամենևին էլ այն տեսքը չի ունեցել, ինչպես ներկայացվում է մահմեդական պատմագրության մեջ:

Ինչպես արդեն նշել ենք, մահմեդական հեղինակները, մասնավորապես Միրզա Ջամալ Ջևանշիրը, ներկայացնում են միևնույն սահմանները: Այսպիսով, ուշ միջնադարում Ղարաբաղի տարածքում գոյություն

¹ Мирза Джамал Джеваншир, История Карабахского ханства, Баку, 1961, стр. 63.

² Վ. Պոտտո, Ղարաբաղի առաջին կամավորները, Երևան, 1974 թ., էջ 5:

³ З. И. Сегал, Елизаветпольская губерния (впечатления и воспоминания), "Кавказский вестник", 1902, стр. 66.

ունեին Ղարաբաղի և Գանձակի խանութայինները:

Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանը Ղարաբաղը բաժանում է երեք մասի՝ Դաշտային, Լեռնային և Հարավային կամ Ստորին, միջին և վերին: Դաշտային կամ Ստորին գավառներն ընկած են Արաքս և Կուր գետերի, Աղստև գետի և Փոքր Կովկաս լեռնաշղթայի միջև: Լեռնային կամ Միջին գավառները ընկած են Փոքր և Մեծ լեռնաշղթաների և Ձորագետի միջև տարածված մասի վրա: Հարավային կամ Վերին գավառները ընկած են Հակարի գետի ձախ ափերի Դիզափայտ և Քիրս լեռնաշղթաների հարավահայաց լանջերին¹:

Ղարաբաղի վարչատարածքային բաժանումների վերաբերյալ կարևոր աղբյուր է հանդիսանում Միրզա Յուսուֆ Նեսեսուվի «Ճշմարտացի պատմություն» աշխատությունը:

Նադիր շահի հրամանով ստեղծված Խանսայի մելիքությունների տարածքային բաժանման հարցերը հետաքրքրել են հայ ուսումնասիրողներից Րաֆֆուն, Լեոյին և այլոց, որոնք ընդհանուր գծերով են նշում հայ մելիքությունների սահմանները: Ճիշտ է, այդ սահմանները երբեմն փոփոխվել են, սակայն XVIII դարում, ըստ երևույթին, գոյություն են ունեցել որոշակի սահմանագծեր, որոնցում ժողովուրդը առանձնացնում էր մելիքություններից յուրաքանչյուրը: Ներսեսուվի «Ճշմարտացի պատմություն» աշխատության շնորհիվ հնարավոր է դառնում ճշգրտել XVIII դարի Խանսայի մելիքությունների սահմանները՝ հիմնականում համընկնելով Րաֆֆու տվյալների հետ²: Դրանք որոշակիորեն են մտցնում Ղարաբաղի հայկական տարածքների հարցում, որը անտեսվել էր XIX դարի Արևելյան Այսրկովկասի վարչական բաժանումների ժամանակ: Համեմատությունը ցույց է տալիս նաև, որ խորհրդային իշխանության հաստատման տարիներին Ադրբեջանի ենթակայության տակ դրված ԼՂԻՄ-ը չէր ընդգրկում Ղարաբաղի հայկական տարածքները ամբողջությամբ: Նրա սահմաններից դուրս էին մնում ընդարձակ շրջաններ, որոնք, ինչպես երևում է Ներսեսուվի վկայությունից, XVIII դարում պատկանում էին Խանսայի մելիքությունների հայաբնակ տարածքների թվերին:

¹ Մ. եպս. Բարխուդարյանց, Աղուանից երկիր և դրացիք, Արցախ, Երևան, 1999 թ., էջ 170:

² Րաֆֆի, Խանսայի մելիքությունները, Երկեր, հ. X, Երևան, 1964 թ., էջ 124:

Ներսեսուվի վկայությամբ Դիզակի մելիքությունը (մահալը) ձգվում էր արևմուտքից դեպի արևելք Յազարի (Աղավնու) գետից մինչև Քյոնդալան գետը, հարավում՝ Արաքս գետից մինչև Քիրս լեռնաշղթան¹: Վարանդայի հարավային և արևմտյան սահմանն էր կազմում Քիրսի լեռնաշղթան, արևելյանը՝ Ալի Բալի հովիտը, հյուսիսային՝ Կարկառի հարավային վտակները²: Խաչենի մելիքությունը (մահալը) «Ճշմարտացի պատմությունում» ներկայացված է հետևյալ սահմաններում. հյուսիսային և հարավային սահմաններն էին կազմում Կարկառ և Ղաբարթ գետերը: Արևմտյան սահմանը ձգվում էր Ղարաբաղյան լեռնաշղթայի (Միխթուբյան) երկայնքով, իսկ արևելքում այն եզերում էր Բայաթի՝ նախկինում անտառային, իսկ այժմ ետանտառային մարգագետնային գոտին³:

Ջրաբերդի արևելյան և արևմտյան սահմաններ էին կազմում նորից Ղարաբաղյան լեռնաշղթան ու Բայաթի անտառը, այս անգամ իրենց հյուսիսային հատվածներով, իսկ հյուսիսային ու հարավային սահմաններն էին Թարթառ և Ղաբարթու գետերը⁴: Խամսայի մելիքության (մահալ) սահմաններն էին կազմում Մռով ու Գյուլիստան լեռները և Կուր, Կուրակ ու Թարթառ գետերը⁵:

Այսպիսով, Ղարաբաղի խանությունը ընդգրկել է Կուր - Արաքսյան Միջագետքի հարավային և հարավ - արևելյան հատվածը Գանձակի և Շաքիի խանություններից հարավ և զբաղեցրել է 13 հազար քառ. վերստ⁶: Ըստ վարչատարածքային բաժանման՝ Ղարաբաղի խանությունը բաղկացած էր 21 վարչական միավորից, որոնք կոչվում էին մահալներ: Խանության կազմի մեջ էր մտնում նաև Կապան-Ջանգեզուրի շրջանը: Ղարաբաղի խանության մահալներն էին Սիսիանի, Կապանի, Դեմուրչխասանլիի, Բաղաբերդի, Խուրդափարայի, Աջնանի, Ջավանշիրի, Թալիշի, Խաչենի, Մեղրու, Վարանդայի, Փիսիանի և այլն⁷:

¹ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, Երևան, 2000 թ., էջ 40:

² Նույնի, էջ 41:

³ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, էջ 42:

⁴ Նույն տեղում, էջ 43:

⁵ Նույն տեղում, էջ 43:

⁶ **Иваненко В. Н.**, Гражданское управления Закавказье (от присоединения Грузии до наместничества великого князя М. Николаевича), Тифлис, 1901, стр 146.

⁷ Յայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Երևան, 1974 թ., էջ 15:

Ռուսական աղբյուրներում, բացի մահալներից, նշված են նաև այն կալվածքները, որոնք պատկանում էին խանին և նրա հավատարիմ մարդկանց: Այսպես, բացի մահալներից, կային նաև հետևյալ կալվածքները՝ խանական ընտանիքին, Գյուլ-մամեդ բեկին, Ուզուրլա բեկին, Իսմաիլ բեկին, Հաջի Աղալար բեկի, Սաֆար Ալի բեկին, Խանլար աղային, Ռուստամ բեկին, Ասադ բեկին պատկանող¹: Ղարաբաղի խանությունը, որը ծագել էր միայն 1747 թ. հետո թաթարական խառը ցեղերից, որոնք հնագանդություն հայտնեցին Ջևանշիր ցեղի Սարջալու տոհմի Փանահին, որը օգտվելով Պարսկաստանում տիրող խառնաշփոթ իրավիճակից իրեն հայտարարեց խան²:

Այսպիսով, Ղարաբաղի խանությունը պետք է դիտարկել որպես մի ամբողջական էթնոքաղաքական կազմակերպություն, կոնկրետ էթնոպատմական դրություն: Ղարաբաղի խանությունը երբեք չի եղել զուտ մահմեդական խանություն, ինչպես փորձում են ներկայացնել որոշ «վայ» պատմաբաններ հարևան հանրապետությունից: Ղարաբաղի խանությունում հայ բնակչությունը միշտ գերակշռել է:

¹ Акты Кавказского Археографической комиссии, том VII, док. 1302.

² **Иваненко В. Н.**, Гражданское управление Закавказье, СПб, 1900, стр 148.